

THOMAS SPARR

**Ik wil nog voortleven,
ook na mijn dood!**

**De biografie
van Anne Franks
dagboek**

Vertaald door Carolijn Visschers

2025 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Oorspronkelijke titel *Ich will fortleben, auch nach meinem Tod*

© 2023 Thomas Sparr

© 2025 Nederlandse vertaling Uitgeverij Prometheus en Carolijn Visschers

Omslagontwerp Tessa van der Waals

Foto omslag © AFF Basel, CH/AFS Amsterdam, NL

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 5621 3

Inhoud

Proloog	9
Amsterdam in de zomer van 1945	14
Van Auschwitz naar Amsterdam – De verwoeste stad – Getallen – Dagboeken – ‘Die bijzondere jongedame Anne’	
Op weg naar het dagboek	29
Kopieën – Ondergedoken – Uitgeverij Contact – Colofon – ‘Wereldwijd gezaghebbend’ – Literatuur	
Anne Frank in Duitsland	54
De <i>Akademische</i> – 1950 – Falsificatie – <i>Draußen vor der Tür</i> – <i>Das gerettete Kind</i>	
Anne Frank op Broadway	79
Broadway in Duitsland – De afwezige toeschouwer – Buitengewoon lovende persstemmen – De gedresseerde kat – De hoogste lof – ‘Anne Frank in Amerika’	

‘Ten geleide’	108
Maatschappelijke zorg – Vredesprijs – <i>Het brandoffer</i> – De Verenigde Staten – Tijdgenoot – <i>La leçon</i> – Diverse landen	
Jiddischland	128
<i>Anne Frank’s voice</i> – Proces – Israël – <i>Togbuch fun a Mejdle</i> – Van wie is Anne Frank? – <i>Waar we het over hebben...</i>	
Anne Frank wereldwijd	149
Het wonder van Anne Frank – Mademoiselle Frank – Scandinavië – Herbstgasse – Kafka leest Anne Frank – <i>Penfriend</i> – Japanse Anne – Het Zuid-Afrikaanse dagboek	
Foto’s	189
Boekomslagen – Portretten – De schuilplaats – Theater – Terugkeer – Helpers – Staatsbezoeken – Otto Frank als fotograaf – Het dagboek – Handschrift – Films – <i>Waar is Anne Frank</i> – Tentoonstellingen	
De vergeten Margot	220
Strepen – Schooltijd – ‘Zusje’ – Beste vriendinnen – Twee Peters	
Voortleven	232
De publieke status van het dagboek – Duitsers en Joden – Nalatenschap – Boeken over Anne Frank – Queerness – Nieuwe media: TikTok en Instagram – Bob Dylan	
Epiloog: geschiedenisboek of mooie literatuur?	250

Overzicht van de versies van het dagboek	252
Tijdslijn	254
Woord van dank	257
Literatuur en overige bronnen	259
Persoonsnamenregister	267

Proloog

Het dagboek van Anne Frank: geen enkel ander boek uit het recente verleden heeft zo veel invloed uitgeoefend, geen enkel ander document uit de Tweede Wereldoorlog heeft mensen, zowel individueel als collectief, zo geraakt als dit boek.

In juni 1942 begon de dertienjarige dochter van een Duits-Joodse familie uit Frankfurt am Main in haar schuilplaats een dagboek te schrijven, vrijwel tot op de dag van de razzia. De acht ondergedoken Joden werden op 4 augustus 1944 door de nationaalsocialisten gearresteerd en op 3 september 1944 werd het gezin Frank via kamp Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Moeder Edith stierf daar in januari 1945. De twee zussen Margot en Anne kwamen begin november 1944 met een goederentrein aan in concentratiekamp Bergen-Belsen. In maart 1945 stierf de drie jaar oudere Margot aan de daar welig tierende tyfus, een paar dagen later de vijftienjarige Anne.

Alleen vader en echtgenoot Otto Frank overleefde Auschwitz en kwam na een maandenlange reis via Odessa, Czernowitz en Frankrijk in de zomer van 1945 eindelijk aan in Amsterdam. Daar hoorde hij dat zijn gezin was omgekomen: eerst vernam hij dat zijn vrouw dood was, later dat zijn twee dochters dood waren. Hij kreeg het dagboek van zijn dochter Anne van Miep Gies, een medewerkster van zijn voormalige bedrijf Opekta die het gezin vanaf

1942 tijdens de onderduik had gesteund en van eerste levensbehoefte had voorzien. Na aanvankelijke aarzeling begon hij het te lezen en hij maakte een eerste vertaling van delen van de tekst in het Duits. Het verspreiden van het dagboek werd zijn levenswerk.

Het dagboek van Anne Frank verscheen in 1947 voor het eerst in het Nederlands onder de titel *Het Achterhuis* – een titel die Anne zelf nog had overwogen voor wat ze haar ‘roman’ noemde. In 1950 werd het boek gepubliceerd in het Frans, daarna in het Duits en in 1952 in de Verenigde Staten, in Israël en in vele andere landen.

Het werd een van de meest gelezen boeken ter wereld. Desondanks mogen we onze ogen er niet voor sluiten dat het een moeilijke onderneming was om uitgevers voor dit werk te vinden en dat Anne Franks vader ervan werd beschuldigd dat de inhoud vervalst was, dat hij winstbejag najaagde. Het succes van dit boek – de verspreiding, de vertalingen, de bewerkingen tot theatervoorstellingen en films in de hele wereld, de verspreiding van de naam van Anne Frank –, dit ‘succesverhaal’, als het al zo mag worden genoemd, ontpopt zich bij nader inzien als een aaneenschakeling van mislukkingen, misverstanden en conflicten. De roem van het dagboek moest aan de slechtheid van het doorwerkende nationaalsocialisme in Duitsland en elders worden ontrukkt, het beeld van Anne Frank was al vroeg in ontelbare spiegelbeelden verdeeld. En toch – of juist daardoor – heeft geen enkel ander literair werk na 1945 zo veel impact gehad als dit boek. In of buiten Europa is geen volwassene, nauwelijks een scholier te vinden die nooit van Anne Frank heeft gehoord, het dagboek niet heeft gelezen, het in de vorm van een film of toneelstuk heeft gezien – of het nu in Nederland, Duitsland, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika, Azië, Australië of Latijns-Amerika is.

In de afgelopen zeventig jaar is Anne Franks biografie bijna volledig onderzocht, haar familieachtergrond, het leven van Otto Frank, de kring van helpers, de vriendinnen en vrienden, de mogelijke verrader van de schuilplaats. Er is nauwgezet geanalyseerd hoe het dagboek tot stand is gekomen, waarbij onderscheid tussen vier stadia is gemaakt, en uiteindelijk is er een kritische editie gepubliceerd. Kinderen kunnen Prinsengracht 263 met de schuilplaats van de onderduikers nabouwen. Er zijn films, toneelbewerkingen, leeslessen, tentoonstellingen, centra en initiatieven die de naam van Anne Frank dragen, en er zijn talloze boeken. Alleen de weg, of beter gezegd, de wegen die het dagboek in zijn verspreiding, zijn impact, heeft ingeslagen, zijn nog niet nader onderzocht.

In dit boek wordt de geschiedenis van het dagboek onderzocht, preciezer uitgedrukt: de geschiedenissen. Is het een gewoon dagboek, zoals je dat tegenwoordig meestal leest? Of is het literatuur in de vorm van een dagboek, wat veel dichter bij de bedoeling van de jonge schrijfster ligt? Wat veroorzaakte de enorme – wereldwijde – impact? Welke specifieke middelen en strategieën werden ingezet bij de verspreiding van het dagboek? Wat werd voorzien of werd bewust gedaan, wat bleek toevallig te zijn? In hoeverre heeft het dagboek van Anne Frank bijgedragen tot een beter begrip van de misdaden van de nationaalsocialisten? En omgekeerd, in hoeverre werd het begrip hiervan beperkt doordat het boek werd gesentimentaliseerd? Is er van Anne Frank en haar dagboek niet te vaak kitsch gemaakt? Hoe is de receptie van het dagboek gedurende de decennia veranderd? Hoe zal het in de toekomst gelezen en begrepen worden?

Om antwoorden op deze vragen te vinden, moeten we correspondenties van uitgevers doorspitten, bij redacties langsgaan,

recensies lezen, radio-uitzendingen beluisteren, afgekeurde en geaccepteerde ideeën voor theateropvoeringen of films naast elkaar leggen en rechtszaken reconstrueren. De biografie van een mensenleven is niet lineair en de biografie van een boek is dat evenmin. Omdat een biografie een lineaire ontwikkeling beschrijft veronderstellen we dit vaak ten onrechte. De biografie van een boek heeft nog minder causale verbanden dan de biografie van ons leven – terwijl wij vaak abusievelijk aannemen dat die er zijn. De receptiegeschiedenis van het dagboek van Anne Frank wordt ook bepaald door toevallige gebeurtenissen, waardoor gebeurtenissen die zich niet gelijktijdig afspelen zo nu en dan toch tegelijkertijd lijken plaats te vinden, hetgeen pas achteraf duidelijk wordt. Het dagboek werd voorwaarts gelezen, maar achterwaarts begrepen, een variatie op een beroemde uitspraak van Kierkegaard. Het dagboek werd overal op de wereld anders ontvangen, waardoor het overal ook anders kan worden gelezen; in Kaapstad of Durban leest men het op een andere manier dan in Tel Aviv, New York, Damascus of in Kopenhagen en Berlijn. Maar: gelezen wordt het overal. De geografie is minstens zo belangrijk als de chronologie.

Ik vroeg eens aan een groep studenten wie van hen het dagboek van Anne Frank had gelezen. Iedereen reageerde op mijn vraag, op één studente na. Ze bekende dat ze het dagboek niet had gelezen. Toen ik verbaasd naar de reden vroeg, antwoordde ze dat ze zich geïntimideerd had gevoeld door het dagboek – geïntimideerd door het belang ervan, door de vele interpretaties en waarschijnlijk ook – ze studeerde theologie – door de gewijde sfeer die eromheen hangt.

De receptiegeschiedenis van het dagboek legt de ambivalenties die het bevat bloot. Het dagboek is een bijzonder document

uit de recente geschiedenis en tegelijk een bijzonder literair werk. Door de jaren heen werd het vooral gelezen als historisch document.

Het dagboek is niet vrij van sentimentaliteit en toch wordt het gedragen door het overweldigende zelfvertrouwen van een meisje, of liever gezegd van een opgroeiende jonge vrouw, die vormbewust maar ook speels is. Deze ambivalentie, de kracht om die vast te houden, maakt het dagboek van Anne Frank zo belangrijk. Er staat weinig vast: aan het begin het geruite dagboek en de eerste datum, 12 juni 1942, en de laatste, dinsdag 1 augustus 1944. Er is echter nog een tweede ontstaansmoment: de zomer van 1945. Daarmee begint dit boek en het probeert ons mee te nemen tot aan de grenzen van het heden.

Amsterdam in de zomer van 1945

ARRIVEE BONNE SANTE MARSEILLE PARTONS PARIS BAISERS – OTTO FRANK – dit telegram ontving Otto Franks familie op 27 mei 1945 in Bazel. Zijn familie die in ballingschap in Zwitserland woonde had al jaren geen direct bericht van Otto, Edith en hun dochters Margot en Anne meer ontvangen. Nu was er via een telegram eindelijk een eerste levensteken waarin hij berichtte over een aankomst in goede gezondheid, en dat ‘wij’ naar Parijs zouden afreizen, ‘Kussen – Otto Frank’. Toen hij het telegram opgaf in de havenstad aan de Middellandse Zee, had de bevrijde concentratiekampgevangene een maandenlange odyssee achter de rug, die hem inmiddels via Katowice, Czernowitz, Odessa en Marseille naar Amsterdam had gebracht. Station Parijs was komen te vervallen. De verzender en ontvangers vatten het getelegrafeerde ‘wij’ verschillend op: de een bedoelde de passagiers op het schip, de anderen dachten aan Otto, Edith, Margot en Anne.

Direct na zijn bevrijding begon Otto Frank een dagboek, eigenlijk meer een notitieboekje, bij te houden, daarmee kunnen we de haltes van zijn lange reis volgen. Carol Ann Lee analyseerde het in 2002 voor haar boek *The Hidden Life of Otto Frank (Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie)*. De Engelse titel rijmt met de intentie van de auteur die licht wil werpen op het leven van Annes en Margots vader, een leven

waarvoor aanvankelijk nauwelijks publieke belangstelling bestond en dat hij volledig in het teken van de verspreiding van Annes dagboek stelde. We hebben nu duidelijker dan in de afgelopen decennia zicht op hoe het dagboek werd teruggevonden, in veiligheid werd gebracht, werd gelezen en wat de meningen erover waren.

Van Auschwitz naar Amsterdam

Het Rode Leger had Otto Frank op 27 januari 1945 in Auschwitz bevrijd; op 5 maart kwamen de Russische treinen met de overlevenden aan in Katowice in Silezië. Op dezelfde dag kregen Otto Frank en twee andere Nederlandse overlevenden van het Poolse Rode Kruis te horen dat ze naar Nederland mochten terugkeren. Eerst bracht men de bevrijde concentratiekampgevangenen onder in een school in het centrum van Katowice. In de stad waren Russische soldaten, de Duitse bevolking was grotendeels gevlucht, en de eerste Poolse gezinnen hadden hun intrek in hun woningen genomen.

Op 15 maart schreef Otto een brief aan zijn moeder in Bazel, die ze maanden later, lang na het hoopvolle telegram, zou ontvangen:

We zijn nu hier, in afwachting van verder transport naar Nederland. Ik weet niets over Edith en de kinderen. Vermoedelijk zijn ze naar Duitsland gedeporteerd. Zullen we elkaar in goede gezondheid terugzien? Wat verlang ik naar iedereen en jullie allemaal! Het is een wonder dat ik nog leef. Ik heb veel geluk gehad en moet dankbaar zijn. We hebben niets meer. Ik hoop

dat deze regels jullie in goede gezondheid bereiken. Ik schrijf binnenkort weer. Liefs, je Ottel

Drie dagen later schreef hij weer uit Katowice, hij vertelde hoezeer hij gekweld werd door de gedachte dat hij niet wist waar zijn vrouw Edith en hun kinderen waren, maar toch schreef hij hoopvol:

Maar ik heb hoop ze allemaal gezond terug te zien en ik wil niet neerslachtig zijn [...] Er wordt voldoende voor ons gezorgd en ik zal altijd met dankbaarheid aan de bevrijding door de Russen denken. Als ik [in Auschwitz, TS] niet in het ziekenhuis had gelegen omdat ik zo zwak was – ik woog 52 kilo – zou ik beslist niet meer leven. Ik had veel geluk en goede vrienden [...] Wat onze Amsterdamse vrienden – Miep Gies, Kleiman, Kugler, Bep – voor ons hebben gedaan om ons in onze schuilplaats te verzorgen, is met geen goud te betalen. Kleiman en Kugler werden samen met ons door de Gestapo opgepakt en kwamen ook in een concentratiekamp terecht. Die gedachte achtervolgt me voortdurend, ik hoop maar dat deze mensen inmiddels vrij zijn.

Vier dagen later, op 22 maart, hoorde Otto Frank, die nog in de Ferdinandschool in Katowice verbleef, van Rootje de Winter, die hij voor het eerst in kamp Westerbork had ontmoet, hoe het zijn gezin in Auschwitz was vergaan. Op 27 oktober 1944 was er een selectie in de barakken geweest. De jongere, sterke vrouwen werden naar een munitiefabriek in bezet Tsjecho-Slowakije gestuurd om te werken; de dochter van Rootje de Winter, Judith, was een van hen. De twee dochters van Otto Frank, Margot en Anne,

hadden ook goede kans gemaakt om daarheen te gaan. Maar Anne werd eerst naar het 'schurftblok' gestuurd, Margot ging vrijwillig met haar mee.

Drie dagen later, op 30 oktober, overleefden Rootje de Winter en Edith Frank een 'massale selectie', doordat ze, al bestemd voor de gaskamers, naar een andere barak konden vluchten. In de winter werd Edith ernstig ziek en ze kwam op een ziekenafdeling terecht, onder de voortdurende dreiging door ss-arts Mengele de dood te worden ingestuurd. Rootje zag haar metgezellin begin januari in de ziekenbarak: 'Ze komt van een andere afdeling. Ze is nog maar een schim van zichzelf. Een paar dagen later sterft ze, volkomen uitgeput.'

Op die dag in maart in Katowice maakte Otto Frank een aantekening in zijn notitieboekje:

Mevrouw de Winter, Zutphen. Bericht over Ediths dood op 6 januari 1945, gestorven door uitputting in het kampziekenhuis, zonder te lijden. Kinderen in oktober naar Sudetenland, ze zijn erg dapper, vooral Anne, die bijzondere jongedame Anne.

In een brief aan zijn moeder voegde hij er 'zo getroffen' aan toe: 'In feite ook een moord door de Duitsers.'

Begin april 1945 kwam Otto Frank aan in Czernowitz, de metropool van de Donaumonarchie in Boekovina, het Beukenland, een multi-etnische stad waar de oorlog en de Duitse bezetting een spoor van verwoesting hadden achtergelaten. Dat voorjaar zou Otto Frank daar Paul Antschel ontmoet kunnen hebben, die rond dezelfde tijd of een paar weken eerder 'Todesfuge' had geschreven, een gedicht dat jaren later beroemd werd, een van de eerste poëtische manifesten over de vernietiging van het Euro-

pese jodendom. Paul Antschel – die zich later Celan noemde – had zijn ouders en vrienden verloren in de Duitse werk- en vernietigingskampen.

Twee weken later, op 21 april, reisden ze per trein naar Odessa, de havenstad aan de Zwarte Zee, waar de voormalige gevangenen niet bijster goed werden gehuisvest. Na enkele weken bracht de Monoway, een Nieuw-Zeelands schip, hen naar Marseille.

Een week later, op 3 juni 1945, bereikte Otto Frank eindelijk de plaats vanwaaruit de bezetter hem en zijn gezin in de herfst van 1944 had gedeporteerd: ‘Om tien uur in de personenauto naar Utrecht – Rotterdam – Amsterdam. Om acht uur is alles in orde. Met de taxi naar Miep. Iedereen gezond, Kugler, Kleiman en Lotte Pfeffer. Wat een blij weerzien en wat een verdriet! Er valt een grote last van mijn schouders dat iedereen hier is.’

Zo eindigen Otto Franks aantekeningen over zijn reis van Auschwitz naar Amsterdam.

De verwoeste stad

Otto Frank kwam terug in een door oorlog getekende stad. In de maanden voor de bevrijding was er een verschrikkelijke hongervinter geweest. De op het eerste gezicht niet zichtbare innerlijke verwoesting ging nog veel verder. Duizenden Amsterdammers wisten niet wat er van hun gedeporteerde familieleden en vrienden was geworden; nagenoeg de hele Joodse bevolking van Amsterdam was gedeporteerd en de meesten van hen waren vermoord. In de zomer van 1941 had de bezetter een volkstelling afgedwongen: volgens deze telling woonden er 140.522 ‘volbloed Joden’ in Nederland, van wie 14.381 Joodse immigranten uit

Duitsland, zoals het gezin Frank van vier personen uit Frankfurt, en 7621 Joden uit andere landen. Bijna 80.000 van de in 1941 getelde ‘volbloed Joden’ woonden in Amsterdam; daarvan waren er 69.111 Nederlands, 6916 waren Duits, en een paar hadden een andere nationaliteit. Op 10 oktober 1941 werd dr. Hans Böhmcker door zijn superieur, rijkscommissaris Seyss-Inquart, aangesteld als de ‘algemeen politiek vertegenwoordiger voor de maatregelen tegen de Joden’ in Amsterdam. Hij gaf opdracht tot een nog hardere vervolging en uiteindelijk de uitroeiing van de Joodse bevolking. Nederland had het hoogste aantal gedeporteerde Joden van Europa.

Op 12 juni 1942, op Merwedeplein 37 in Amsterdam-Zuid, vierde Anne haar dertiende verjaardag:

Vrijdag 12 juni was ik al om zes uur wakker, en dat is heel begrijpelijk daar ik jarig was. Maar om zes uur mocht ik nog niet opstaan, dus moest ik mijn nieuwsgierigheid nog bedwingen tot kwart voor zeven. Toen ging het niet langer, ik ging naar de eetkamer, waar ik door Moortje (de kat) met kopjes verwelkomd werd. Om even na zevenen ging ik naar papa en mama en dan naar de huiskamer, om mijn cadeautjes uit te pakken, het was in de eerste plaats *jou* die ik te zien kreeg, en wat misschien wel een van mijn fijnste cadeaus is. Dan een bos rozen, twee takken pinksterrozen. Van papa en mama heb ik een blauw bloesje gekregen, een gezelschapsspel, een fles druivensap die voor mijn begrip een beetje naar wijn smaakt (wijn wordt toch van druiven gemaakt), een puzzel, een potje zalf, een briefje van 2,50 gulden en een bon voor twee boeken. Toen kreeg ik nog een boek, de *Camera Obscura*, maar dat heeft Margot al, daarom heb ik het geruild, een schaal zelfgebakken

koekjes (door mijzelf natuurlijk, want in koekjes bakken ben ik tegenwoordig sterk), veel snoep en een aardbeientaart van moeder. Een brief van omi, stipt op tijd, maar dat is natuurlijk toeval.

‘In de eerste plaats’ ligt die vrijdagmorgen een rood-beige geruit dagboek op de tafel met cadeaus, dat later wereldberoemd zal worden. ‘Ik zal hoop ik aan jou alles kunnen toevertrouwen, zoals ik het nog aan niemand gekund heb, en ik hoop dat je een grote steun voor me zult zijn,’ is het eerste wat ze erin schrijft.

Ondertussen nemen de kwellingen van de Joodse bevolking van Amsterdam toe. Adolf Eichmann, die ook hier opdracht geeft de Europese Joden te vervolgen en uit te roeien verhoogt midden juni het aantal te deporteren Joden van 15.000 tot 40.000. Als op 5 juni 1942 Anna’s oudere zus Margot de ‘oproep’ krijgt om in Duitsland te gaan werken – om gedeporteerd te worden – duikt het gezin Frank de volgende dag onder in het Achterhuis op de Prinsengracht.

Getallen

We moeten de getallen in gedachten houden die Barbara Beuys vermeldt in haar boek *Leven met de vijand. Amsterdam onder Duitse bezetting 1940-1945*, dat is gebaseerd op het standaardwerk van Loe de Jong *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Zij schrijft dat van de ruim 140.000 Joden in Nederland er tussen juli 1942, toen het gezin Frank met anderen onderdook, tot oktober 1943, in iets meer dan veertien maanden, er ongeveer 107.000 werden opgepakt en gedeporteerd. 5000

Joden overleefden het. 102.000 Nederlandse Joden werden vermoord, meer dan de helft van hen (54,9 procent om precies te zijn) stierf in concentratiekamp Auschwitz-Birkenau – zoals moeder en echtgenote Edith Frank – en 33,4 procent in Sobibor. De rest – onder wie Margot en Anne – stierf in kampen als Bergen-Belsen of kwam om in 1945 tijdens de dodenmarsen naar het westen.

Bijna 99 procent van alle deportaties van Amsterdam naar Westerbork werd in slechts veertien maanden, tussen juli 1942 en oktober 1943, uitgevoerd. Toen het gezin Frank driekwart jaar later, in augustus 1944, werd gearresteerd, werd Amsterdam in Duitse termen als ‘judenrein’ beschouwd. Het gezin ging via Westerbork op het laatste transport naar Auschwitz.

De geallieerden die in juni 1944 in Normandië landden, bereikten de Nederlandse hoofdstad pas laat. Op 4 mei 1945 berichtte Radio Hertzend Nederland vanuit Eindhoven: ‘Landgenoten, Nederland is vrij.’ De volgende avond sprak koningin Wilhelmina, die twee dagen eerder na ballingschap in Engeland naar Den Haag was teruggekeerd tot haar volk:

Mannen en vrouwen van Nederland! Onze taal kent geen woord voor hetgeen in ons aller hart omgaat in deze ure der bevrijding van geheel Nederland. Eindelijk zijn wij weer baas op eigen erf en aan eigen haard. Verslagen is de vijand, van oost naar west en van zuid naar noord; verdwenen het vuurpeloton, de gevangenis en de martelkamer.

Dagboeken

Otto Frank overleefde de gruwelen als man van midden vijftig en als enige van zijn gezin. Het was tamelijk uitzonderlijk dat iemand van deze generatie de tijd in het concentratiekamp, de dwangarbeid, de honger en ziektes overleefde. In 1947 stelde het Rode Kruis vast dat Joodse mensen die jonger dan zestien of ouder dan vijftig waren door de vervolging ‘nagenoeg uitgeroeid’ waren. Dat Otto Frank, die het overleefde, een soort reisdagboek en later een agenda bijhield, was voor die tijd niet ongebruikelijk. De overlevenden wilden getuigen van wat ze hadden meegemaakt. Zelfs tijdens de oorlog – in de kampen, getto’s of verstopplaatsen – begonnen mensen gebeurtenissen, tijdstippen en plaatsen vast te leggen, vaak om de haast ongelooflijke omstandigheden van hun leven en dood aan het nageslacht over te leveren. Zo schreef Victor Klemperer in Dresden zijn dagboek, een unieke getuigenis van overleven onder het nationaalsocialisme, en zo ontstond Oneg Shabbat, het geheime archief van het getto van Warschau, genoemd naar de initiatiefnemer, ook wel bekend als het Ringelblum Archief. Etty Hillesum schreef haar dagboek *Het verstoorde leven*, een dagboek over de jaren 1941 tot 1943, dat bijna veertig jaar later, in 1981, voor het eerst werd gepubliceerd. Het kenmerkende van deze dagboeken is de verbinding tussen spiritualiteit en rationaliteit, alledaagse observaties en inzichten, sceptis en vitaliteit, een kosmisch expansief, maar tegelijkertijd innerlijk geloof: ‘De dokter zei gisteren dat ik een te sterk innerlijk leven leid, dat ik te weinig op de aarde leef en al bijna aan de grens van de hemel en dat mijn fysiek niet alles dragen kan,’ schrijft de 28-jarige op 5 september 1942, en vervolgt: ‘Misschien heeft hij wel gelijk. Die laatste 1½ jaar, mijn God! En die laatste

twee maanden, die op zichzelf al een heel leven waren. En heb ik niet uren gehad, waarvan ik zei: dit éne uur is een heel leven geweest en als ik straks zal omkomen, is dit éne uur het leven waard geweest? En ik heb dikwijls van die uren gehad. Waarom mag ik niet ook in de hemel leven? De hemel is er toch, waarom mag men er dan ook niet in leven? Maar eigenlijk is het toch veel eerder zo: de hemel leeft in mij.' En Etty Hillesum citeert een woord van Rilke: 'Weltinnenraum'.

David Rousset, die meerdere concentratiekampen overleefde, schreef in de zomer van 1945 in Parijs binnen een bestek van drie weken zijn herinneringen aan de tijd die hij kort daarvoor in de kampen had doorgebracht. Het verscheen een paar maanden later als boek onder de titel *L'Univers concentrationnaire* (en pas 76 jaar later in het Duits), en is een anatomie van het leven en sterven in de kampen, de hiërarchie, de orde van vernietiging.

Dergelijke notities ontstonden vaak onder de grootste druk en bereikten de volgende generaties als een soort flessenpost; er is het een en ander verloren gegaan. We moeten echter niet alleen denken aan de literaire getuigenissen die later beroemd werden. Er zijn verslagen en documenten van het dagelijks leven in die tijd, geschreven door individuele personen, individuele lotgevallen over een collectief opgelegde geschiedenis van vervolging en vernietiging. In deze context past ook de oproep van minister Gerrit Bolkestein van 28 maart 1944, die Anne met de andere onderduikers in hun Amsterdamse schuilplaats op de radio hoorde. De dag daarna schreef ze Kitty, haar imaginaire vriendin:

Gisteravond sprak minister Bolkestein voor de Oranjesender erover dat er na de oorlog een inzameling van dagboeken en

brieven van deze oorlog zou worden gehouden. Natuurlijk stormden ze allemaal direct op mijn dagboek af. Stel je eens voor hoe interessant het zou zijn als ik een roman van het Achterhuis uit zou geven. Bij de titel alleen zouden de mensen denken dat het een detectiveroman was.

Maar nu in ernst, het moet ongeveer tien jaar na de oorlog al grappig aandoen, als men vertelt hoe we als joden hier geleefd, gegeten en gesproken hebben. Al vertel ik je veel over ons, toch weet je nog maar een heel klein beetje van ons leven af. Hoeveel angst de dames hebben als ze bombarderen, bijvoorbeeld zondag toen 350 Engelse machines een half miljoen kilo bommen op IJmuiden gegooid hebben, hoe dan de huizen trillen als een grassprietje in de wind, hoeveel epidemieën hier heersen.

De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van de Nederlandse regering in Londen had via Radio Oranje, het radio-station van de Nederlandse regering in ballingschap, een beroep gedaan op de Nederlanders:

Geschiedenis kan niet alleen geschreven worden op grond van officiële bescheiden en archiefstukken. Wil het nageslacht ten volle beseffen wat wij als volk in deze jaren hebben doorstaan en zijn te boven gekomen, dan hebben wij juist de eenvoudige stukken nodig – een dagboek, brieven van een arbeider uit Duitsland, een reeks toespraken van een predikant of priester. Eerst als wij er in slagen dit eenvoudige, dagelijkse materiaal in overstelpende hoeveelheid bijeen te brengen, eerst dan zal het tafereel van deze vrijheidsstrijd geschilderd kunnen worden in volle diepte en glans.

In deze oproep werd het dagboek een medium van politieke verlichting en historische vertegenwoordiging, een opdracht van de Nederlandse regering in ballingschap aan het volk in het bezette land: verzamel getuigenissen en documenten, niet alleen als nuchtere documentatie, maar als een daad van verzet zelf! De oproep van de minister leidde in elk geval nog in mei 1945 tot de oprichting van een bureau en kort daarna tot het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, het RIOD. (In 1999 veranderde de naam in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, het NIOD. Door fusie heet het sinds 2010 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies.) Dit instituut zal later, samen met Otto Frank, een sleutelrol spelen bij de verspreiding van het dagboek van Anne Frank. Bij het NIOD worden meer dan tweeduizend dagboeken uit de oorlogstijd bewaard.

‘Die bijzondere jongedame Anne’

Pas een paar weken voordat Otto Frank in de stad aankwam was hij door de geallieerden bevrijd. De bevrijding op 5 mei wordt nog jaarlijks herdacht. In het begin van de zomer van 1945 nam Amsterdam vele vluchtelingen op, terugkerende Nederlanders en staatlozen zoals Otto Frank, zonder huis, zonder inkomen, zonder werk, ze hadden meestal slechts het hoogstnoodzakelijke bij zich. Het directe verleden was alleen een verschrikkelijke herinnering, de bevolking van de stad had een hongervinter achter de rug, de overlevenden van de concentratiekampen werden vaak aan hun lot overgelaten, via lange, altijd onvolledige lijsten van het Rode Kruis op zoek naar hun familieleden. Vooral Duitse Joden hadden het moeilijk: de meeste Nederlanders associeerden

hen, vooral in de eerste naoorlogse periode, met de bezetters.

Meteen na zijn aankomst in Amsterdam ging Otto naar Miep en Jan Gies. Jan werkte bij de firma Opekta. Het echtpaar had de onderduikers ruim twee jaar van levensmiddelen voorzien. Otto Frank betrok een kamer bij hen en keerde terug naar zijn kantoor op de Prinsengracht, naar zijn vertrouwde werk bij Opekta, en wachtte op nieuws over zijn dochters. 'Wie zelf niet heeft meegemaakt hoe het eraan toging in Duitsland, kan zich daar geen enkele voorstelling van maken,' schrijft hij op 21 juni 1945 aan zijn zus Leni en haar man Erich Elias in Bazel en hij vervolgt:

Wat de kinderen betreft, kunnen we niets doen, dat weet ik. Alleen maar afwachten. Ik ga elke dag naar kantoor, dat is het enige wat me een beetje afleiding geeft. Hoe ik verder zou moeten zonder de kinderen, nu ik Edith al verloren heb, kan ik me niet voorstellen. Jullie weten niet hoe ze zich allebei ontwikkeld hebben. Het grijpt me te veel aan om over hen te schrijven. Natuurlijk hoop ik nog en wacht en wacht en wacht.

Goed drie weken later, op 18 juli 1945, ontdekt Otto Frank op de lijst van het Rode Kruis de namen 'Annelies Marie Frank' en 'Margot Betti Frank' met daarachter kruisjes. Ze waren gestorven.

Otto Frank kreeg de namen te horen van de vrouw die de kruisjes achter de namen van zijn twee dochters had laten zetten: Lien Brillleslijper. De zussen Lien en Janny waren begin oktober 1944 vanuit Auschwitz overgebracht naar Bergen-Belsen. In dat kamp kwamen ze de zussen Margot en Anne weer tegen, die dezelfde route van Auschwitz, waar het front naderde, naar de Lüneburger Heide moesten maken. Er was niet genoeg ruimte in

de barakken, daarom waren er reusachtige tenten opgezet. Op de wasplaats, herinnerde Lien Brilleslijper (trouwnaam Rebling) zich later, ‘kwamen twee broodmagere, kale figuurtjes tevoorschijn. Ze zagen eruit als twee bevroren vogeltjes.’ Dat waren Margot en Anne. In de winter van 1945 kregen ze tyfus; de zussen Brilleslijper troffen ze aan in de ziekenbarak. ‘We smeekten hen daar niet te blijven omdat de mensen er zo snel achteruitgingen en geen weerstand meer hadden... Anne zei eenvoudig: “Hier kunnen we allebei op de brits liggen; dan zijn we samen en rustig.” Margot fluisterde alleen; ze had hoge koorts.’

In maart 1945 stierf eerst Margot, daarna Anne. Lien en Janny droegen de twee zussen in dekens gewikkeld naar de massagraven. In april 1945 bevrijdden Engelse troepen het concentratiekamp Bergen-Belsen.

Otto Frank noteerde in zijn agenda: ‘18 juli: Lien Rebling!’

Tientallen jaren later scheef de auteur en juriste Roxane van Iperen het boek *'t Hooge Nest*. Tijdens de bezettingsjaren maakten Lien en Janny deel uit van het Joodse verzet in 't Hooge Nest, een huis dat werd omringd door villa's van hooggeplaatste nazi's. Hier werden verzetsacties georganiseerd totdat de schuilplaats in de zomer van 1944 werd bestormd. Beide zussen overleefden meerdere concentratiekampen en werden na de oorlog onderdeel van het vertelde verhaal van Anne Frank.

In juli 1945 kreeg Otto Frank Annes papieren: ‘Toen we in juli 1945 hoorden dat Anne en Margot in Bergen-Belsen gestorven waren, gaf ik de papieren met de geschriften van Anne aan meneer Frank terug.’

De papieren waren niet geordend omdat op 4 augustus 1944 het arrestatieteam – vanwege de kleur van de Duitse politie-uniformen ook wel ‘die Grünen’ genoemd – op de Prinsengracht

naar waardevolle spullen had gezocht, maar papieren en boeken achteloos over de vloer had verspreid. Tegen 17.00 uur gingen Miep en Jan Gies met Bep Voskuijl naar het Achterhuis en namen de oudste medewerker van het kantoor in vertrouwen. Een week later nam hij de laatste papieren mee, voordat de meubels een week later door een transportbedrijf, gespecialiseerd in dit soort verhuizingen, uit de schuilplaats werden opgehaald, en overhandigde ze aan Miep en Jan Gies. Ze wisten allebei dat Anne een dagboek had bijgehouden. Pas toen ze hoorden 'dat Anne en Margot in Bergen-Belsen gestorven waren', openden ze de lade. 'Ik gaf hem alles wat ik in de bureaula had bewaard,' herinnerde Miep Gies zich later. Otto Frank nam de papieren mee, waaronder een fotoalbum 'en ook Annes dagboeken', zoals hij aan zijn moeder schreef. 'Maar ik heb de kracht nog niet om erin te lezen.'